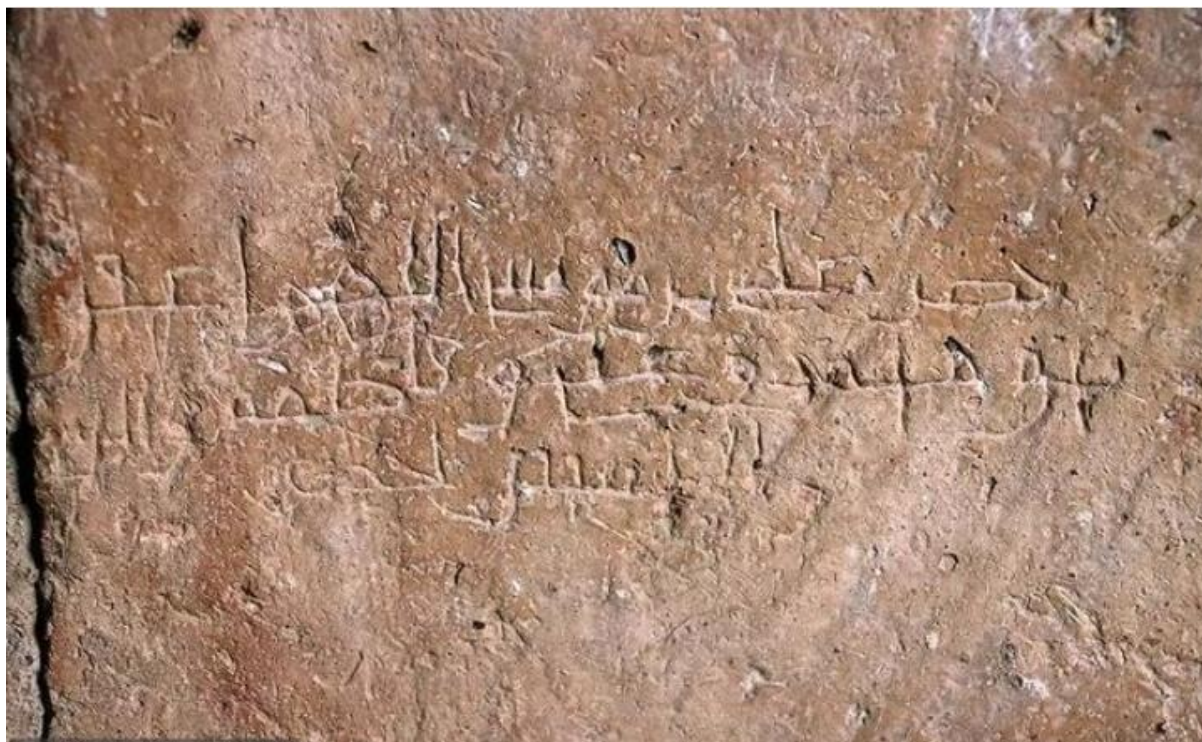

کتیبه خط کوفی نویافته مسجد جامع ساوه

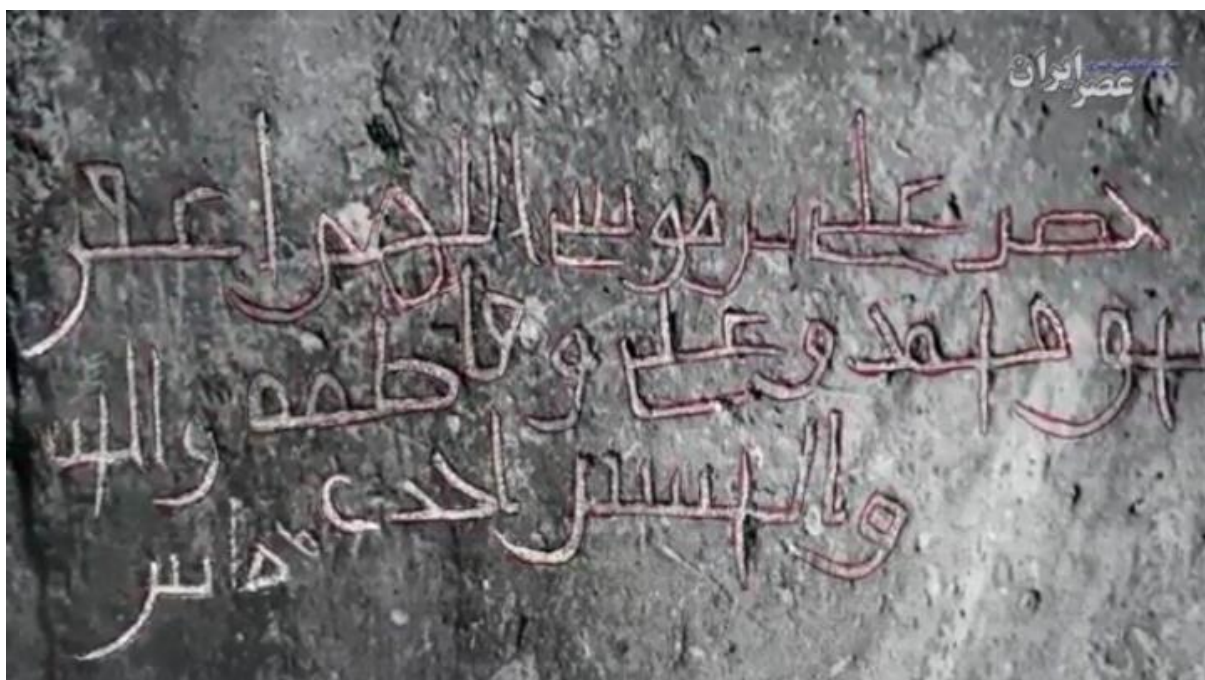
که گفته شده دستخط امام رضا (ع) است!

قدیر افروند ، باستانشناس

بتازگی خبر شناسائی و در واقع کشف کتیبه ای به خط کوفی و بسیار ساده بر روی یک آجر مربع بابعاد ۳۱*۳۱ سانتیمتر در نمای یکی از جرزهای مسجد جامع ساوه رسانه ای گردید که بسیار شنیدنی و هیجان انگیز و مهم بود چرا که پژوهشگر برجسته و دوست گرانقدر دکتر عمادالدین شیخ الحکمایی بر پایه متن و مضمون کتیبه، آن نوشته کهن را به امام هشتم حضرت «علی بن موسی (ع)» منسوب دانسته است و در این صورت نخستین اثر از خط مبارک امام رضا (ع) خواهد بود که در جغرافیای ایران و یحتمل جهان اسلام بدست ما رسیده و با این وصف علاوه بر نقش تعیین کننده این یافته تاریخی در روشننگری تاریخی، با اطمینان می توان گفت که این اثر تاریخی مقدس به دست مبارک امام بطور بی سابقه ای موجب رونق گردشگری ساوه و ایران بویژه در عالم شیعه خواهد شد. البته خیلی زود خبر تکمیلی-تقریبا "بگونه مبتلابه یافته های بسیار مهم! در این سالها (مانند انتقال اسکلت تدفینی بانوی ۷ هزار ساله مولوی در تهران به موزه ملی ایران)- انتقال آن کتیبه کوفی آجری به موزه ملی (برخلاف اصول حفاظتی بناهای تاریخی) بمنظور «بررسی بیشتر»، منتشر شد که قطعا" این کار هم غیر اصولی و اشتباه و آسیب به اثری کهن و کم نظیر، و هم مانع از تحقق رونق و تحول رویایی گردشگری ساوه می باشد؛ چرا که در هر صورت بمحض اعلام آمادگی بازدید گردشگران از سوی

اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان مرکزی و ساوه، بی گمان سرازیر شدن سیل شیعیان ایران و جهان به سوی مسجد جامع ساوه و این نویافته مقدس را بدنبال خواهد داشت.

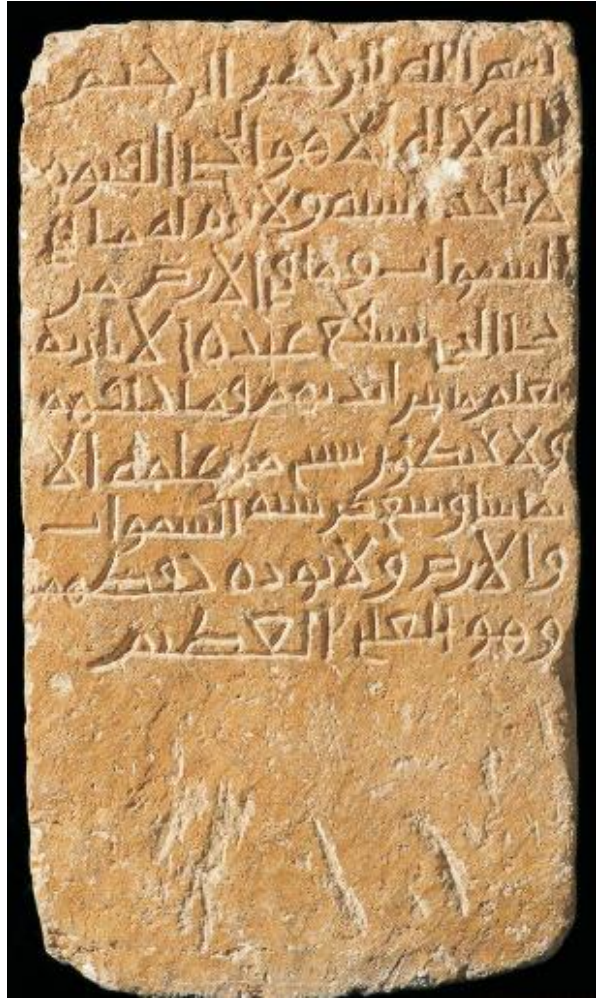

حضرت علی بن موسی اللهم اغفر (ه) / بحق محمد و علی و فاطمه و الحسن / و الحسین احدی و ماتین

*برگردان: «حاضر شد (در این مکان) علی ابن موسی» / خداوند بحق محمد(ص) و علی(ع) و فاطمه(س) و الحسن(ع) / و الحسین(ع) او را مورد رحمت و آمرزش خود قرار دهد. ۲۰۱ (هجری)

بمجرد انتشار خبر و تصویر این کتیبه آجری، هم متخصصان و هم ریز بینان نکته سنج اهل تاریخ و فرهنگ با این پرسش ها روبرو خواهند بود که:

۱. آیا واقعا" این کتیبه دستخط مبارک آن امام است؟
  ۲. آیا تاریخ حک شده (۲۰۱ هجری) با سن و نوع و سبک تاریخی آجر شناسایی شده، قابل انطباق است؟
  ۳. رسم الخط و مضمون کتیبه با تاریخ ثبت شده تعارضی ندارد و احیانا" الحاقی دوره های بعد نیست؟
- و پرسش هایی از این دست.

کتیبہ سنگی خط کوفی - موزه باستان شناسی اردن سنگ قبر با کتیبه خط کوفی - نیشابور / سده ۱۰م - موزه مترو پولیتن

دوره اموی: نیمه نخست سده دوم هجری - (عرض: ۳۸ متن: بسم الله الرحمن الرحيم / لا اله الا الله

و بلندا: ۷۰سانتیمتر) /سوره البقره: آیه ۲۵۵ محمد رسو / ل الله هذ / ا قبر يوسف / بن يعقوب

رحمه الله / وغفر له و / بيض و / جهه ونو / ر له في قبر

کتیبه خط کوفی - تخت جمشید- سال ۳۴۴ هجری قدیمی ترین سنگ مرقد مطهر امام رضا (ع)
سال ۵۱۶ قمری - به دست و هنر: عبدالله بن احمد قره

نگارنده در این نبشته کوشش خواهد کرد که هم به نوع خط و آجر و اصالت آن بپردازد و هم به روشنگری تاریخی این نویافته کمک نماید.

در حالی که قدیمیترین کتیبه تاریخ دار مسجد جامع ساوه که بر مناره جای دارد، مربوط به سال ۵۰۴ هجری قمری و حاوی نام محمد بن ملکشاه است.... محراب گچ بری شده گنبدخانه دارای کتیبه ای به تاریخ ۷۰۵ هجری قمری است، بالطبع کشف عنصر و اثری مکتوب و چنین پراهمیت از ۳ سده پیشتر، یک خبر بسیار مهم و جذاب است.

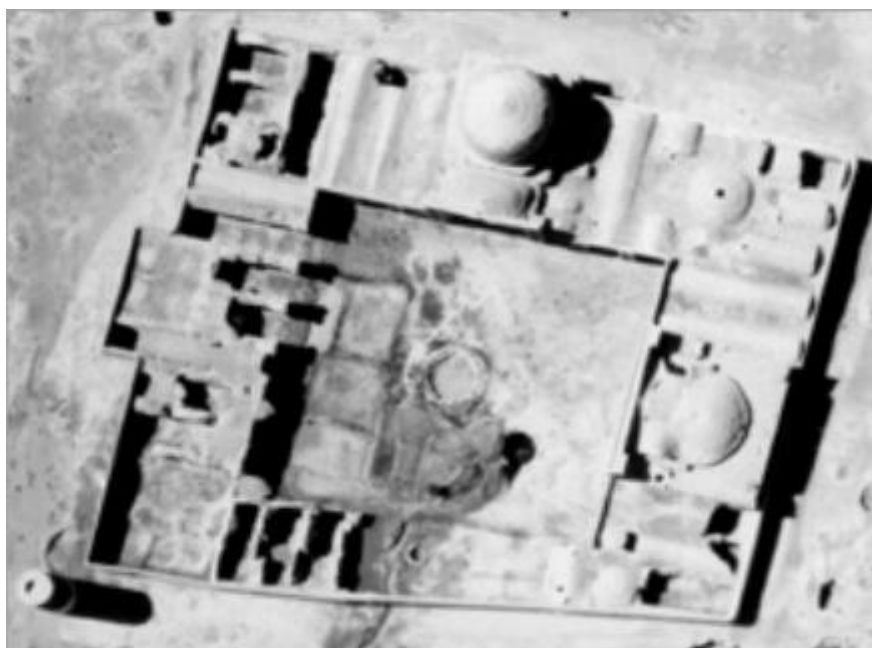
سکه ولایتعهدی امام رضا (ع)

مسجد جامع ساوه

این مسجد تاریخی یکی از کهنترین مساجد ایران است و برپایه پژوهش‌ها و بررسی‌های صورت گرفته از حدود ۶۰ سال پیش، احتمالاً در همان سده نخست هجری ساخته شده است و معماری ساده آن بلحاظ سبک شناسی تاریخ هنر معماری اسلامی از نوع مساجد با پلان ساده (شبستان و رواقی پیرامون صحن اصلی و با معمول‌ترین و ساده‌ترین مصالح یعنی خشت و ملات گل و البته تزئین گچبری در بخشهایی از معماری و فضای داخلی) می‌باشد. باستان‌شناسان گفته‌اند مسجد ساوه از آن دسته از مساجد اولیه ایرانی بشمار می‌رود که بر روی بنایی کهنتر که یحتمل آتشکده بوده، ساخته شده است.

این طرح و پلان ساده متأثر از الگوی ابتدائی مسجد مدینه در اکثر مساجد سده نخستین اسلامی ایران مانند مسجد شوش، سنندج و ... نیز پیاده شده و دیده می‌شود.

تصویر هوایی مسجد ساوه (اشمیت ۱۹۳۶)

تغییر و تطور در هنر و معماری نخستی مسجد ساوه

باستان شناسان، معماران و متخصصان حفاظت و مرمتی که بر روی این مسجد کهن پژوهش و کنکاش نموده اند دوره های گوناگون ساخت و تحول و توسعه مسجد جامع ساوه را به این صورت تبیین کرده اند:

دوره اول (هسته اولیه): قرن اول هجری تا شروع دوره سلجوقی، اواسط قرن پنجم

دوره دوم: نیمه قرن پنجم تا اوایل قرن هفتم

دوره سوم: قرن هفتم تا اوایل قرن دهم

دوره چهارم: اوایل قرن دهم تا اواخر قاجار.

بنابراین تاریخ مذکور و ثبت شده در انتهای کتیبه مورد بحث یعنی سال ۲۰۱ هجری در افق و دوره نخست فوق الذکر قرار می گیرد و تعارضی از نظر « زمانی » و تاریخگذاری با آن ندارد.

رسم الخط کتیبه هم از نظر سبکشناسی به نسل اول کوفی عراقی (شیوه کوفی وارده به ایران در اوائل دوره اسلامی) تعلق دارد که بویژه در نیمه غربی ایران و مرکز خلافت اسلامی (عراق و شام و شبه جزیره عربستان) موارد مشابه آن را بوفور سراغ داریم.

اما دونکته مهم می ماند: نخست اینکه؛ سازه مسجد ساوه آنگونه که متخصصان بدقت بررسی نموده و شناخته اند از مصالح ساده خشت و چینه است و بالطبع آجری که کتیبه خط کوفی بر آن ثبت شده، از جنس و نوع مصالح دیگری است که منطقیاً به دوره یا دوره های بعدی دخل و تصرف و تعمیرات در مسجد جامع ساوه تعلق دارد نه به سازه و ساختار اولیه سده نخست آن!

شادروان محمد مهریار در خصوص مسجد اولیه چنین پژوهیده است؛ « ساخت و ساز اولیه فضای عمومی مسجد از شبستانهای طولی تشکیل شده که بر پیرامون حیاط مرکزی چهارگوشه ای برپا بوده و به وسیله بارویی خشتی چینه ای از فضای بیرون مسجد جدا می شده است».

شبستان جنوبی، بخش شرقی جرز L12، خشت‌های ۴۰*۴۰ در پایه جرز

شبستان غربی، بخش شمالی جرز F2،
جرز خشتی چینه‌ای و تویزه خشتی

و نویسنده مقاله « دوره بندی تاریخی کالبدی مسجد جامع ساوه» آورده است: « جامع ساوه مسجدی شبستانی و ساده، متشکل از جرزها و تویزه های خشتی بین آنها، سه فرش انداز، و طاق ضربی خشتی آهنگ (که شبستان جنوبی، شرقی و غربی را تشکیل میدهد) و حیاط مرکزی و باروی پیرامون مسجد است.»

و در ادامه: « مهمترین تزیین قابل مشاهده مسجد اولیه نوعی فتیله سازی گچی با نقش هایی به رنگ لاجوردی و قرمز در نمای تویزه های بین جرزها است...نمای گچی بنای خشتی چینه ای اولیه قبل از حضور پوسته های آجری استحضافی است.»

این تزیین در چند جای مسجد یافته شد و شاهدی برای تعیین هسته اولیه مسجد بود. نکته مهم این که برروی این لایه گچی ردیفی از آجرهای تقویت کننده سازه مربوط به دوره سلجوقی که مورد آزمایش قرار گرفته و تاریخ گذاری شده است، قرار دارد. «

ابعاد آجرهای ختایی که به صورت تیغه چینی (پهنای آجر) نمای جرز و ازاره خشتی آن را پوشانده، *۳۱*۳۱ سانتیمتر است و این نوع آجر مربع می باید در محدوده زمانی مابعد از ساختار و سازه خشت و چینه ای سده ی کم و دوم، تا دوره دوم (سده ششم هجری) استفاده و اضافه و الحاق شده باشد.

در این میان نخستین تردید جدی می تواند درتاریخگذاری همین آجر باشد و همچنان که دیده می شود پژوهشگران معماری مسجد ساوه این پوشش و نماسازی آجری را متعلق به دوره سلجوقی می دانند آنهم بر پایه نتایج آزمایشگاهی!.

یعنی پیش از ارزیابی اصالت کتیبه (که جای تردید چندانی ندارد)، باید به مدد فناوری نوین و از جمله روش ترمولومینسانس از تاریخ مطلق و قطعی آجر اطمینان حاصل کرد.

اما نکته مغفول در ترجمه کتیبه و ارزیابی، هویت نویسنده و کاتب این خط کوفی با این رسم الخط و این شیوه سخت و دشوار، است. بی گمان نویسنده کتیبه نه امام علی بن موسی الرضا (ع) که احدی از دوستان و شیعیان و شیفتگان آن حضرت بوده است. این نکته ظریف به بخش مخدوش شده در لبه دست چپ آجر مربوط می شود که آشکارا در ریختگی و افتادگی واژه « له » در عبارت « اللهم اغفر له » (سطر اول) محو شده است، همچنان که دو حرف « ... سن » در « الحسن » (سطر دوم) نیز مخدوش می باشد.

و دلیل این ثبت تاریخی را باید در سنت شایع و رایج بین شیعیان آن دوران جستجو کرد که در موارد مشابه دوستان و عاشقان ائمه اطهار علیهم السلام اقدام به الحاق « رقم » و نام مقدس برخی از آن بزرگواران در « انجم » نسخ قرآنی خط کوفی سده های اولیه اسلامی نموده اند.

نسخه قرآن خط کوفی با رقم منسوب به امام رضا(ع)، بشماره: ۱۵۸۶ در آستان قدس رضوی

پذیرش این ایده که حضرت با جایگاه بس والایی که در میان شیعیان داشته اند و هم بعنوان میهمان مدعو والامقام سیاسی خلیفه عباسی در سفر به ایران و خراسان، بوده اند (و حتی در سفر احتمالی مخفیانه به ایران) همواره در محاصره و مرکز توجه و ثقل همراهی یاران و دوستانشان قرار داشتند، به تنهایی و بدست مبارکش در ساعتی، کم و بیش، چنین کار سختی را در معرض و منظر نمازگزاران و مومنانی که علی الظاهر نباید او را حتی لحظات و دقائقی به حال خود رها می کردند، انجام داده باشند، دشوار است.

بنابراین می توان این تحلیل و نتیجه گیری منطقی را کرد که یکی از مومنان و شیعیان ساوجی رویداد تاریخی توقف و اقامت آن حضرت در ساوه و این جایگاه مذهبی و مردمی و «جامع» کهن شهر را، در همان روز یا روزها، بر گوشه ای از دیوار شبستان ثبت جاودانه نموده است. از سوئی گمان حک کردن و آماده سازی این کتیبه نه روی آجر بر جا، که در کارگاه آجرکاری معماران دوره دوم تعمیر و توسعه مسجد جامع نیز، دور از ذهن نخواهد بود.

دیگر اینکه؛ یکی از مهمترین اجزاء این کتیبه بخش پایانی و دو واژه ایست که دکتر شیخ الحکمایی تاریخ نقر و ثبت این خبر یعنی: «احدی و ماتین» و سال ۲۰۱ (هجری) تشخیص داده و باز سازی نموده است و البته بعید نیست که در این جا اشتباه کرده باشد و احیانا "و اصلا" تاریخ نباشد و نکته خبری دیگری باشد.

که اگر از خیر این نکته انحرافی بگذریم، تاریخ و سال ۲۰۱ نسبت به زمان هجرت معروف و شناخته شده حضرت یعنی سال ۲۰۰ هجری، یکسال دیرتر است.

در «تاریخ نیشابور» الحاکم (ابوعبدالله حاکم نیشابوری) سال هجرت مذکور چنین ثبت شده است: «امیرالمومنین علی بن موسی بن جعفر... ابوالحسن الرضا، امام شهید در سال دویست وارد نیشابور شد.» و در جایی دیگر: «و در سنه ماتین من الهجره نیشابور به مقدم حضرت ایشان روضات جنان شد.»

و لذا بر این اساس هم، کاتب کتیبه مورد بحث نمی تواند آن امام همام باشد و یکسال بعد از هجرت آن حضرت و گذار از مرکز ایران و توقف و اقامت در ساوه و «جامع» صدر اسلامی شهر، این رویداد مهم بدست و خط یکی از دوستدارانش ثبت گردیده است. و این «اثر» بی مانند نخستین (یادگار یکسال پس از هجرت) و بنظر تنها! اثر مکتوب باقیمانده از این واقعه تاریخی است، درست از سال نخست سده سوم هجری. و باید بجز پیکر مقدس و مرقد مطهر این تنها امام میهمان وارده بر ایرانیان، همین یک قلم «اثر» مادیست آنهم از روزگار حیات و معاصر اما با قدمتی بیش از ۱۲۰۰ سال؛ و مابقی تنها باور ها و آیین ها و میراث ناملموس آن هجرت تاریخی به ایران، بشمار می روند.

در خصوص رسم الخط نگارش کتیبه آجری نیز ذکر چند نکته خالی از لطف نیست: کتیبه از کهنترین آثار مکتوب صدر اسلام در ایران است و نوع خط «کوفی» اولیه می باشد که ویژگی هایی از تحول و دخل و تصرف عنصر ایرانی را پس از ورود و شیوع در ایران، بخود دیده است و بیشتر از همه رسم حرف «ح» و نیز تا حدود قابل توجهی در حروف «ه» باصطلاح دو چشم و «م» آخر در «الهم» و ...، چشمگیر است و نیز کماکان بدون اعجام (نقطه)؛ و تقریبا" پس از نیم قرن، دوره ای از تحول خط کوفی آغاز گردید که بیشتر در نسخ قرآنی آن روزگاران بچشم می خورد و نگارنده در پژوهش و مقاله ای بسال ۱۳۷۳ آن را «شیوه یا خط کوفی ایرانی» نام نهاده است.

همچنین، باید یادآور شد ذکر نکته ای در عیون اخبار الرضا(ع) باعث بی اعتنائی پژوهشگران به مسیری جز راه طولانی و صعب العبور خوزستان-فارس-یزد بوده است: «... مامون به او نوشت که از راه کوفه و قم مسافرت را قرار مده، پس حضرت را از طریق بصره و راه اهواز و فارس حرکت دادند تا به مرو رسید.»

و اینک این کشف مهم پرده از این حقیقت نهان برداشته است و، ساوه در مرکز این مسیر سرراست برجسته می شود و این سند تاریخی محکم ابهامات مسیر ترسیمی و پیشنهادی پژوهشگران در مطالعات مسیر هجرت امام رضا (ع) در ایران را بطور کامل (بغداد-کرمانشاه)-یا حداقل در مرکز ایران و پس از فارس(دو راهی تاریخی فارس به « یزد و طبس و خراسان» و «سپاهان و قم و ساوه و قزوین و ری و خراسان») برطرف نموده و مسیر درست و واقعی را تبیین و قطعیت می بخشد.

در پایان پیشنهاد می نماید بی درنگ این اثر منحصر بفرد تاریخی در فهرست میراث ملی ایران ثبت گردد.

*سرچشمه ها و منابع:

- خبر: کشف دستخط امام رضا (ع)، حسن ظهوری: عصر ایران/ میراث باشی، (asriran.com/003mvj) ، ([@mirasbashi](https://www.instagram.com/miras_bashi))
- قوچانی، عبدالله. قرآنه‌های سده های اولیه اسلامی با رقم الحاقی ائمه اطهار علیهم السلام، « مجله میراث فرهنگی»، ش ۶، ۱۳۷۱.
- افروند، قدیر. قرآن های خط کوفی ایران، فصلنامه «وقف میراث جاویدان»، شماره ۸، ۱۳۷۳.
- مختاری طالقانی، اسکندر. مسجد اولیه ساوه. مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران. ج ۳، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران ۱۳۷۴ .
- افروند، قدیر. بررسی و مطالعات میدانی مسیر هجرت تاریخی امام رضا(ع) در ایران. اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری استان خراسان رضوی، مشهد: ۱۳۸۷.
- مؤذن، سجاد. دوره بندی تاریخی کالبدی مسجد جامع ساوه، «مرمت و معماری ایران» (دوفصلنامه علمی- پژوهشی مرمت و معماری ایران)، سال هفتم، شماره سیزدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۶.
- افشار، لیلا و شهره جوادی. مسجد جامع ساوه در گذر زمان با تکیه بر روایات تاریخی و شواهد، « نشریه علمی باغ نظر»، ۱۹ (۱۱۷)، ۴۷-۵۸، اسفند ۱۴۰۱.

-EPIGRAPHY iii. Arabic inscriptions in Persia ; *Encyclopaedia Iranica*.